

DR. VYGANTAS VAREIKIS

Klaipėdos universitetas

TOLERANCIJA IR ATSKYRIMAS: ŽEMAIČIŲ VYSKUPAS
MOTIEJUS VALANČIUS, LIETUVOS KATALIKŲ
BAŽNYČIA IR ŽYDAI

Aprašyti Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus laikus, XIX a. Žemaitijos miestelių ir kaimų sociokultūrinę aplinką bei ekonominę gyvenimą nepamirint žydų vaidmens neįmanoma. Žydai dominavo beveik visuose Žemaičių vyskupystės miesteliuose, jie buvo arendatoriai, amatininkai, smulkūs prekyautojai, vežikai, smuklininkai (Mykolas Römeris taikliai yra pasakęs, jog XIX a. turbūt nebuvo Lietuvoje smuklės, kurios savininkas būtų ne žydas). Jie atliko ekonomiškai būtiną tarpininko tarp dvaro ir kaimo, tarp miestelio ir kaimo gyventojų vaidmenį. Žydai buvo besimezgančių kapitalistinių santykių prekyboje ir finansų sferoje pionieriai Lietuvoje, o jų pozityvius vaidmuo prekyboje pastebėtas ir Motiejaus Valančiaus: „Žydai turtingi, pirkliai yra, tiesą pasakius, naudingi ir kraštui reikalingi, nes mūsų ponams nenorint, o žmonėms nesugebant versties, be žydų, nebūtų kam pirkti mūsų linų su javais, neperkant negautume pinigų“, o jeigu ne žydų krautuvės, „neturėtumėme kame pirkti reikalingų mums daiktų“¹.

Šis Motiejaus Valančiaus žydų vaidmens įvertinimas beveik pažodžiui sutampa su Prūsijos generolo feldmaršalo fon Moltkės mintimis, išreikštomis 1832 metais: „Prekyba šalyje buvo visiškai žlugusi. Dėl truputėlio, kas dar buvo likę, reikėjo dėkoti žydams. Negalima paneigti, kad ši santūri tauta buvo vienintelė tarpininkaujanti klasė šalyje. Visos veiklos rūšys, kurių aristokratija dėl savo išdidumo ir nerūpestingumo atsisakė ir kurios nebuvo prieinamos valstiečiams dėl jų tamsumo, bukumo bei priespaudos, žydams lengvai sekėsi, ir kartu tapo būtinybe...“²

¹ *Paaugusių žmonių knygelė*, parašė vysk. M. Valančius, Kaunas, 1920, p. 51.

² Cit. pagal: G.P. Aring, *Kai vaikai klausia. Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda, 1988, p.19.

Žydai būdavo šalia, visuomet pastebimi, bet kartu lyg ir nematomi, neatsiejama Lietuvos gyvenimo dalis, nebent žydus išskirdavo iš aplinkos kokia nors aktuali krizė ar sustiprėjusi socialinė įtampa. Krikščionių vaiko dingimas sukeldavo antižydiškas kaimo žmonių isterijas. Vyskupas Valančius smerkė tokius prasimanymus apie vaikų grobimus³.

Fiziškai žydai buvo Lietuvos visuomeninės struktūros ir „dalis“, o kartu ir „ne dalis“ – gyvendami atskirą gyvenimą štetliuose, jie per prekybinius santykius kontaktuodavo su didesniu gyventojų būriu. Nors egzistavo krikščioniškoje aplinkoje, bet kultūros ir religijos požiūriu atsiskyre, žydai patekdavo ir į krikščionių dėmesio sritį. E. Aleksandravičius, sekdamas M. Biržiška, pažymi, jog Žemaitijoje žydai, suaugę su kraštu, bet gerokai mažiau su jo visuomene, ilgainiui tapo „savais“⁴. Reikėtų patikslinti, kokiais „savais“, nes paprastai teigiama, jog krikščioniškoje aplinkoje žydai visada likdavo svetimaisiais⁵. Jų „svetimumą“ rodė ne tik rytietiška išvaizda, bet ir nuošali laikysena, nors daugelis jų jau šimtmečiais gyveno Lietuvoje.

Žydo krautuvė ar smuklė, kaip ir katalikų bažnyčia ar sinagoga, mieste lyje buvo natūrali Žemaitijos kraštovaizdžio dalis. Skirtinga buvo jų apranga, kalba, užsiėmimai ir religinė praktika. Žydai smarkiai skyrėsi nuo aplinkinio lietuviško etnoso. M. Römeris sakė, jog Lietuvoje, skirtingai negu Lenkijoje, „nėra nei sulenkėjusių žydų, nei sulietuvėjusių žydų, nei subaltarusėjusių žydų, kokie yra sulenkėję Lenkijos žydai“⁶. Lietuvoje, kur nebuvo akulturacijos bei asimiliacijos, kaip kitose Europos šalyse, žydai sudarė ne tik judėjų tikėjimo susietą bendruomenę, bet ir tautą.

Žydų gausa Abiejų Tautų Respublikos žemėse krito į akis Švietimo epochos keliautojams, atrandantiems laukinę Rytų Europą. Grafas Louis Philippe de Segur, keliaudamas su diplomatine misija į Peterburgą 1784–1785 m., konstatavo, jog čia nėra beveik jokios prekybos, išskyrus aktyvių ir įkyrių žydų minias⁷. Britas William Coxe per savo kelionę išvydo „spiečius žydų“, lydinčius keliautoją kiekviename žingsnyje: „Jeigu paprašysite vertė-

³ N. Benisevičius, „Valančius ir žydai“, *Apžvalga*, 1937, nr. 5, p. 2.

⁴ *Žemaitijos istorija*. Vilnius, 1997, p. 200; M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias. Į naująjį gyvenimą*, Los Angeles, 1952, t.1, p. 34.

⁵ „Žydai buvo suvokiami ne tik kaip kita tauta; jie taip pat buvo ir kitokie negu kiti svetimšaliai“ (Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Oxford and Cambridge, 1989, p. 52).

⁶ J. Sawicki, *Mykolas Römeris ir buvusios LDK žemių tautinės problemos. Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, Vilnius, 1999, t.15, p. 103. Apie 1860 metus Kėdainių rabinas Abraomas Simonas Traubas diskusijoje su vietiniais žydais, susižavėjusiais *maskilimų* skelbiamomis žydų išsivadavimo idėjomis, sakė: „Netikėkite šia dvasia. Nemanau, kad ji mums atneštų ką gero. Mielie broliai, aš tvirtai tikiu, kad tai yra laikinas reiškiny, kuris praeis. Praėjus trisdešimčiai metų nuo šios dienos, žydai vėl bus nekentiami net laisvoje bei pažangioje Prancūzijoje“ (L.S. Dawidowicz, *The Golden Tradition*, New York, 1966, p.187.)

⁷ L. Wolf, *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of Enlightenment*. Stanford, 1994, p. 20.

jo, jums pasiūlys žydą, jeigu užeisite į užėigą, jos šeimininkas bus žydas, jeigu panorėsite pašto kinkinio, jums jį suteiks žydas ir žydas bus vežikas“⁸. Racionaliems Švietimo amžiaus atstovams Lietuvos žydų gausumas miesteliuose, jų viduramžiškos tradicijos – maldos procesas, barzdos, drabužiai, t.y. visi ortodoksinio žydiškumo komponentai, – iliustravo šio krašto kultūrinį atsilikimą. Rytietišką Lietuvos aplinkos koloritą pastebėjo ir vokietis Joachimus Christophas Frydrichas Schulzas, keliavęs į Rygą 1791 m. Jis rašė: „Netvarkingų lietuviškųjų kaimų gyventojai, kaip ir „spiečiai“ (*wimmelte*) žydų, sudarė rytietiškos šalies įspūdį“⁹.

Jekaterinos II 1794 m. įsaku žydams buvo uždrausta išsikelti iš savo gyvenamųjų vietų į Rusijos vidines gubernijas. Taip buvo suformuota „sėsrumo zona“. Rusijos imperija nepanaikino žydų bendruomenės savivaldos organų – *kahalų*; jie egzistavo iki 1844 m. Pirmieji susisteminti žydų nuostatai (Žydų statutas) Rusijoje buvo paskelbti 1804 m. Caro valdžios požiūris į žydus kaip į „visuomenei žalingus asmenis“ ir siekis nustatyti jų administracinę kontrolę apribojo žydų teises¹⁰. Pareikalauta, kad žydai išsikeltų iš kaimų, jiems uždrausta kaimuose verstis žemės ūkiu, amatais, prekyba, uždrausta samdyti juos žemės ūkiu darbininkais. Nuo 1841 m. žydams vakarinėse Rusijos imperijos gubernijose uždrausta ne tik pirkti dvarus, bet ir juos nuomoti, gauti pajamų iš nuomos. Šios priemonės stūmė į skurdą žydų bendruomenes. Lietuvos–Lenkijos valstybės įstatymai smarkiai apribojo žydų galimybes verstis palūkininkavimu, skolinti pinigus krikščionims. Tačiau kitose Rusijos imperijos dalyse apribojimų, susijusių su paskolomis ir vekseliais, nebuvo. Tiek žydas palūkininkas, kuris pelnėsi iš lietuvių valstiečių, tiek žydas tarpininkas, nuomotojas, smuklininkas, prekiautojas tapo dažnu XIX a. liaudį ginančios publicistikos taikiniu. Pasak M.Römerio, pirminis lietuvių antisemitizmas buvo ne tautinės kovos, bet smulkiųjų ir vidutinių žemdirbių kovos prieš smulkiuosius žydų tautybės tarpininkus išraiška¹¹.

Į Žemaitijos miestelius žydai aktyviau pradėjo keltis XVIII a. 4–6 dešimtmetėje¹², o M.Valančiaus laikais juose gyveno gausybė žydų, kurių, anot vyskupo, „nieks nebiškrapštys it utėlių iš kailinių“¹³. Taip jie pateko į ganytojišką veiklą, žemaičių blaivybės ir moralės stiprinimu užsiėmusio Valančiaus akiratį. Tarpukario Lietuvoje vidurinėse mokyklose per lietuvių

⁸ Ten pat, p. 29.

⁹ Ten pat, p. 335.

¹⁰ О. Леонович, *Историческое исследование о правах литовско-русских евреев*. Киев, 1864, p. 46.

¹¹ M. Römer, *Litwa, Studium o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwow, 1908, p. 108–109, 178–179.

¹² E. Meilus, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. – XVIII a.* Vilnius, 1997, p. 50–51.

¹³ *Paaugusių žmonių knygelė...*, p. 39.

kalbos ir literatūros pamokas skaitomi M.Valančiaus kūriniai žydams sukeldavo įspūdį apie autoriaus antisemitines nuostatas¹⁴. M.Valančiaus kaltinimai antisemitizmu vėl pasirodė paskutiniaisiais metais¹⁵.

Kokius iš tikrųjų žydus matė Žemaičių vyskupas ir kaip jis vertino kitus, t.y. nežemaičius (*nežmones*) ir nekatalikus? Aprašydamas etnosocialinę Žemaičių vyskupystės padėtį, Valančius žydus ir kitas marginalines grupes, jų elgesį vertina kitaip negu žemaičių katalikų. Tokio niuansuoto supratimo, koks parodomas žemaičių artojų atžvilgiu, taip nuodugnai suprantamo jų gyvenimo, buities, vargų ir rūpesčių trūksta analizuojant kitų marginalinių grupių gyvenimo būdą. Žydai, čigonai (taip pat meškininkai, vengrai šarlatanai, iš dalies elgetos) jo pamokymuose vertinami neigiamai arba bent jau į juos žiūrima su nepasitikėjimu. Valančiaus laikais Žemaičių visuomenė buvo išlaikiusi daug feodalinės santvarkos bruožų – ji tebebuvo luomiškai struktūrizuota, bajorai negarbingu amatu laikė prekybos verslą (nors Rusijos imperijoje egzistavo apribojimai žydams patekti į pirklių luomą, Lietuvoje daugelis pirklių buvo žydai), pinigų apyvarta buvo menka (ją irgi skatino žydai), o turtu, kaip ir viduramžiais, buvo laikoma žemė ir gyvuliai. Liaudies vaizdiniuose maišėsi krikščioniško tikėjimo tiesos, pagoniškojo tikėjimo relikvai, primityvus prietaringumas (stabų garbinimas, tikėjimas meškų daromų burtų galia). Su tuo M.Valančius kovojo, kėlė pozityvią žemaičių švietimo ir ekonominio aktyvumo programą.

Kelmėje ir Salantuose gyveno įžymūs talmudinio mokslo atstovai, veikė garsi Telšių ješiba – rabinų seminarija. Ir nors kai kurie racionalieji Lietuvos žydai įgydavo pasaulietinį išsilavinimą, mokėjo lenkų bei rusų kalbas, tačiau platesnių kontaktų tarp žydų elito ir lietuviškai ar lenkiškai kalbančios inteligentijos nebuvo. Kasdieniniai ekonominiai, buitiniai kontaktai tarp lietuvių kaimiečių ir žydų prekyautojų bei tarpininkų buvo neišvengiami, bet jie neįgijo platesnio konteksto. Nedomino judaizmo atstovai ir Motiejaus Valančiaus, su kuriais jis, matyt, tiesioginių kontaktų neturėjo, o į Jono Križostomo Gintilos susidomėjimą talmudine literatūra ir bandymą rašyti hebrajiškai žiūrėjo kaip į dar vieną vyskupo sufragano keistenybę. Ortodoksai žydai taip pat nesidomėjo aplinkinių tautų gyvenimu.

Matyt, didžiausias susvetimėjimas XIX a. Lietuvoje būtų tarp religingo žydo ortodokso ir katalikų kunigo – ne veltui jidiš kalba rašęs Šolom Aleichemas didžiausiai nesąmonei apibūdinti vartoja posakį, kad žydas galėtų palikti palikimą katalikų bažnyčiai.

¹⁴ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias...*, p. 35; Z. Ivinskis, „Lietuviai ir žydai istorijos švietime“, *Naujoji viltis*, 1980, nr.13, p. 51.

¹⁵ A. Kučys, „Klaidžiojant ieškant Lietuvoje antisemitizmo pradžios“, *Kultūros barai*, 1999, nr. 3, p. 14-17.

XVII–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikoje santykiai tarp žydų bendruomenės ir Katalikų Bažnyčios (kaip, beje, ir ortodoksų bei protestantų Bažnyčių) skleidėsi ekonominėje sferoje ir susipynė su intensyvėjančiu religiniu nepakantumu. Žydų bendruomenės ir tarybos (kahalai) buvo išiskolinusios krikščionių Bažnyčioms, ypač Katalikų Bažnyčiai. Jos teikiamos paskolos buvo patrauklios dėl mažų palūkanų (7 proc.) ir jų pastovumo. Tora (Įstatymas) draudė judėjams skolinti pinigus saviškiams už palūkanas¹⁶, Katalikų Bažnyčia nepritarė palūkininkavimui tarp katalikų, tad abi pusės šioje ekonominėje koegzistencijoje sutarė.

Žydai taip pat mokėjo įvairius mokesčius (*pro tolerantia*, kompensacijas už spiritinių gėrimų gamybą etc.), kurie atitekdavo Bažnyčiai. Egzistavo propinacijos nuoma, kai žydai pardavinėdavo spiritinius gėrimus vyskupystėms, vienuolynams ir parapijoms priklausančiose žemėse. Tiesa, tokia nuoma bajorų žemėse buvo labiau išplitusi. Žydų bendruomenės ir Katalikų Bažnyčios susitarimai leisdavo išvengti krikščionių ir žydų ekonominės įtampos bei jos sukeltų antisemitizmo protrūkių. Žydų nuomotojams buvo draudžiama pardavinėti degtinę per pagrindines krikščioniškas šventes ir sekmadieniais¹⁷.

Padėtis pasikeitė, kai Lietuva buvo prijungta prie Rusijos ir Katalikų Bažnyčia atsidūrė caro valdžios kontrolėje. Rusijos valstybė įstatymais pradėjo reglamentuoti tiek žydų padėtį, tiek Lietuvos Katalikų Bažnyčios veiklą. Valstybės proteguojama religija tapo stačiatikybė, o Katalikų Bažnyčia tapo persekiojama institucija. Katalikų Bažnyčios represijos buvo vykdomos po 1830–1831 ir po 1863–1864 metų sukilimų. Katalikų Bažnyčios atstovai Lietuvoje tapo ne tik *fideo defensores* (tikėjimo gynėjai), bet ir tautinio atsparumo gynėjais, iš kurių ypač minėtinas Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius. Viena vertus, Lietuvos Katalikų Bažnyčia priešinosi caro valdžios spaudimui, kita vertus, Bažnyčia, nenorėdama sulaukti didesnių persekiojimų, stengėsi vengti atviro konflikto su carizmu ir akcentavo kultūrinės etnolingvistinės kovos dėl katalikiško lietuviško identiteto būtinybę. Caro valdžios persekiojimas katalikų požiūrį į žydus veikė dvejopai. Pirma, buvo skatinamas katalikų polinkis į antisemitizmą, žydai kaltinami pataikavimu caro valdžiai (lietuvių įskundinėjimai anticarinių sukilimų metu, šnipinėjimas etc.) ir lietuvių ekonominis išnaudojimas. Antra, persekiojimas švelnino antisemitizmą, nes lietuviai katalikai jautėsi esanti diskriminuojama mažuma ir tai juos darė jautresnius kitų diskriminuojamųjų atžvilgiu.

¹⁶ „Neimsi palūkanų už paskolas savo tautiečiui, palūkanų už pinigus, palūkanų už maistą ar už bet ką kita, kas yra paskolinta. Gali reikalauti palūkanų už paskolas iš svetimtaučio, bet už paskolas savo tautiečiui neturi reikalauti palūkanų“ (Įst 23, 20–21).

¹⁷ J. Kalik, „The Jews and various churches of the Polish-Lithuanian Commonwealth“, *Churches and confessions in East Central Europe in early modern times*, Lublin, 1999, p. 146.

Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje katalikų požiūri į žydus dažnai nulėmė religinė krikščionių ir judėjų konflikto priešprieša, išsiskirdavo religinės krikščionių elgesio su žydais prielaidos.

Ankstyvaisiais viduramžiais hermeneutinė krikščionybės tradicija išugdė du svarbius postulatus: Jėzaus Kristaus kaip Mesijo ir Dievo Sūnaus šlovinimą ir garbinimą ir *Adversus Judaeos* – teologinį judaizmo ir žydų pasmerkimą. Krikščionybė ir judaizmas pradėjo konfliktuoti interpretuodami tuos pačius šventuosius tekstus ir eksploatuodami tą pačią tradiciją, tik visiškai skirtingai. Šv. Augustinas paaikšino priešpriešą tarp Naujojo Testamento mokymo apie žydus, kaip apie pirmuosius atsivertėlius, kuriems buvo atsiųstas išganymo žodis (Apd 13,26), ir šv. Pauliaus kaltinimų žydams už savo pranašų nužudymą – Kristaus nukryžiavimą („žydų, kurie nužudė Viešpatį Jėzų ir pranašus, kurie persekiojo ir mus“, 1Tes 2,14–16). Pagal šv. Augustiną, žydai turėjo būti skiriami nuo krikščionių, tačiau toleruojami. Žydai yra tikėjimo liudytojai, Bažnyčios ir Kristaus mokymo tiesos liudytojai, nes jiems buvo duota žinia apie Kristaus Atpirkėjo atėjimą¹⁸. Krikščionybės požiūriu Senojo Izraelio istorija, atėjęs Jėzui Kristui, pasibaigė, buvo sukurta Naujoji Sandora. Mozės įstatymas neteko galios atėjęs Kristui (Rom 10,1–5). Senoji Izraelio istorija pradėta vertinti kaip Kristaus atėjimo pranašystė, o Naujasis Izraelis paveldėjo Senojo Izraelio tradiciją ir įgijo visuotinės Bažnyčios reikšmę („jei priklausote Kristui, tai esate ir Abraomo palikuonys bei paveldėtojai pagal pažadą“, Gal 3,29). Apaštalų skelbiamos Evangelijos tikslas yra žydų ir visų tautų išgelbėjimas (Apd 13, 26. 38–39). Tuo tarpu per savo „aklumą ir užsispyrimą“ dalis judėjų nepažino Kristaus. Toks požiūris, sumišęs su kaltinimu žydams dėl jų neapykantos krikščionims, buvo dažnas lenkų apologetinėje ir poleminėje XVI–XVIII a. literatūroje, su kuria buvo susipažinęs ir M. Valančius. Būdamas klieriku ar alumnu Peterburgo dvasinėje akademijoje, M. Valančius skaitė Petro Skargos hagiografinį kūrinį „Šventųjų gyvenimas“¹⁹, kur yra gausu antijudėjinių motyvų (žydai nekenčia krikščionių, jų rabinai iškraipo Šventąjį Raštą, bjauriai savo raštuose keikia Kristų, ima iš krikščionių procentus, juos apgaudinėja, gadina pirklių luomą, išnaudoja ir tvirkina krikščiones tarnaites etc.). Vėliau, jau būdamas vyskupu, jis rekomenduodavo Petro Skargos hagiografiją skaityti kunigams ir pats naudodavosi siužetais iš jo raštų, rašydamas „Žyvatas šventųjų“²⁰. Tad Valančiaus teologinį požiūrį į žydus veikė tiek XVII–XIX a. bažnytinės tradicijos, tiek Petro Skargos kūriniai.

¹⁸ Augustine, *Enarratio in Psalmum*, 58.

¹⁹ P. Skarga, *Żywoty świętych*, Wilno, 1579.

²⁰ V. Merkys, *Motiejus Valančius. Tarp katalikiško universalumo ir tautiškumo*, Vilnius, 1999, p. 128, 276, 714–715.

Katalikų Bažnyčia apaštalo Pauliaus lūpomis pripažino žydų paklydimą ir atsivertimo neišvengiamumą. Bažnyčios elgesys žydų atžvilgiu buvo dvilypis. Nuo popiežiaus Grigaliaus I (590–604) laikų Bažnyčia žydų atžvilgiu laikėsi ribotos tolerancijos politikos (*Sicut Judaeis* suteikė apsaugą žydams), bet vyko ir teologinis žydų pasmerkimas (to paties Grigaliaus *Moralia*). Inokencijus III (1198–1216), davęs apsaugos raštą žydams *Constitutio pro Judaeis*, pažymėjo, jog apsauga taikoma tik tiems žydams, kurie nerengia sąmokslų prieš krikščionių tikėjimą. Jam popiežiaujant Laterano IV bažnytinis Susirinkimas 1215 m. apribojo žydų padėtį – pratęsė teologinę ir teisinę atskyrimo tradiciją. Inokencijaus IV (1243–1254), kaip ir jo pirmtako Grigaliaus IX, požiūris į žydus buvo dvejopas. 1253 m. bule uždraudė persekioti žydus, kaltinti juos ritualiniais žudymais ir prievarta atversti. Tačiau jis pareikalavo sunaikinti visus rastuosius Talmudo egzempliorius. 24 vežimuose sukrauti Talmudo tomai sudeginti 1244 m., ir tai dar labiau nutolino žydus nuo krikščionių.

Popiežius Klemensas VI (1342–1352) 1348 m. bule įsakė ginti žydus ir jų nuosavybę nuo neteisingų kaltinimų maro epidemijos metais, drausdamas prievarta vykdyti jų atvertimą, nes tikima tik laisva valia. Katalikų Bažnyčios požiūris į žydus iki pat XX a. iš esmės buvo antijudėjinis, o žydai XIX a. Rusijos imperijoje, skirtingai nuo emancipuotų bendrągenčių Vokietijoje, Prancūzijoje, Austrijoje, išliko, pasak Maxo Weberio, „parijais“.

Vyskupo Valančiaus požiūris į žydus atspindi ir krikščioniško pakankumo, ir atskyrimo elementus. „Paaugusių žmonių knygelėje“ M. Valančiaus nedomina žydų religija ir teologiniai judėjų–krikščionių santykių aspektai („Žydų tikėjimas visiems yra žinomas, todėl ir nenoriu nieko apie tą rašyti“) ²¹. Teologiškai jis pabrėžė atskyrimą ir katalikus žemaičius kvietė saugotis žydų („tų nevieronių“), netikėti jais, nesibroliauti, nepasakoti slaptų dalykų, nes žydai niekuomet katalikui gero nelinki ir tik taikosi juos apgauti ²².

Tačiau kartu Motiejus Valančius tęsė ir tolerancijos tradiciją, – stengėsi laikytis Augustino požiūrio. Jam Kristaus mokymas apie meilę artimui, sveltamajam ir priešui, visuotinės žmonių lygybės Kristaus akivaizdoje samprata („Nėra skirtumo tarp žydo ir graiko, nes tas pats visų Viešpats, turįs turtų visiems, kurie jo šaukiasi“ (Rom 10,12) buvo svarbesnis už kovą bet kokiomis priemonėmis su žydais: „<...> Katalikams nepridera žydą įsileisti į savo namus, nei į jų eiti. Reikėtų, kad mūsų žmonės tų valkatų amžinai neapveizėtų. Vienok nė aš to pasakyti, nė katalikai teip gali daryti <...> Dėl to,

²¹ *Paaugusių žmonių knygelė...*, p. 40.

²² Ten pat, p. 56.

jog Kristus mokė mus artimą savo mylėti, kaip pats save, daryti gerai pagaliaus priešininkams ir melsties už aptarančius ir persekiojančius mus“²³.

Tolerancijos tradicija išreikšta šv. Augustino žodžiais: „Kalbėk ką nori. Neapkęsk manęs, kaip tik gali. Keik mane, kiek tau patinka. Tačiau tu esi mano brolis“²⁴, – sako vyskupas Motiejus Valančius. Nuo vyskupo pozicijos priklausė žemaičių katalikų požiūris į žydus. Rašydamas apie choleros epidemiją Žemaitijoje 1848 m., jis racionaliai atmeta liaudies spėliojimus, kodėl epidemijos metu mirė tiek daug žydų. Kalbama, kad jie „nevalyvi“, bet, rašo Valančius, ir tarp kaimiečių yra daug nevalyvumo. Kiti kalba, kad žydai per mažai pasikliauja Dievu, bet, anot vyskupo, kodėl miršta maži vaikai, kurie apie Dievą neturi supratimo? O teiginiai, kad liga puola rytietiškos kilmės žmones, paneigiami, nes žydai, nuo seno Lietuvoje gyvenantys, jau nebėra rytiečiai²⁵.

Žemaičių vyskupystėje nepasitaikė smurtinių antisemitinių aktų. Vyskupas smerkė viduramžių liekanas – „kraujo legendas“. Didesnę įtampą ir trintį tarp žydų ir katalikų 1858–1864 m. nulėmė M. Valančiaus organizuotas blaivybės sąjūdis ir ekonominiai žydų degtinės pardavinėtojų ir smuklininkų interesai. Gal būtų kiek per drąsu teigti, kad jis, pasak vyskupo Jono Borutos, buvo tapęs pavyzdžiu ne tik savo vadovaujamai bažnytinei bendruomenei (su tuo reikia sutikti), bet ir tiems, „kurie gyveno šalia jo ganomųjų katalikų žemaičių ir lietuvių, pvz., žydų bendruomenės nariams“²⁶. Vertindami M. Valančiaus pažiūras, turėtume jas sieti su XIX a. epochos ir oficialios Katalikų Bažnyčios pozicijos kontekstu. Tikrai Vatikano II Susirinkimas pašalino iš teologijos kai kurias subtilias su žydais ir nukryžiovimu susijusias vietas ir priartino Kristaus kančios supratimą prie pirmųjų krikščionių suvokimo: Kristus mirė ne todėl, kad jį nukryžiuo žydai, bet todėl, kad ant kryžiaus jis atpirko žmonių nuodėmes ir atnešė išsigelbėjimą visiems. 1998 metų Apaštalų Sosto dokumentas *Mes atsimename: Šoa apmąstymas* pažymi: „nors krikščioniškoji naujiena skelbia meilę visiems, net savo priešams, vyravusi mąstysena šimtmečiais baudavo mažumas ir tuos, kurie būdavo kuo nors „skirtingi“. Antijudaistiniai jausmai kai kuriuose krikščioniškuose sluoksniuose bei tarp Bažnyčios ir žydų tautos egzistavęs didelis skirtumas sąlygojo visuotinę diskriminaciją“²⁷. XIX a. Katalikų Bažnyčiai žydai buvo ne tik teologiškai nepriimtini, užsispyrę ir akli amžinieji liudytojai, nuolat atsisakantys pripažinti krikščionybės tiesą ir atsisakyti savo iš-

²³ Ten pat. „Jūs esate girdėję, jog buvo pasakyta: *Mylėk savo artimą* ir nekęsk priešo. O aš jums sakau: mylėkite savo priešus ir melskitės už savo persekiotojus“ (Mt 5, 43–44).

²⁴ *O sprawie socialnej. Wyciąg z listu pasterskiego* (Arch. Bilczewski). Warszawa, 1904, p. 13.

²⁵ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, Vilnius, 1996, p. 44.

²⁶ J. Boruta, „Valstiečių ir bajorų ganytojas“, *Dienovidis*, 2001, nr. 3, p. 51.

²⁷ J. Boruta, SJ, „Katalikų Bažnyčia ir lietuvių–žydų santykiai XIX–XX a.“, *LKMA Metraš-tis*, Vilnius, 1999, t. 14, p. 27.

skirtinumo, bet tapo ir pavojingų ideologijų skleidėjais. Lietuvoje ir hierarchai, ir parapijų kunigai, stiprindami katalikų lietuvių valstiečių identitetą, skatino ir konservatyvų, kupiną antijudėjiškų prietarų tikėjimą. Kunigų pamoksluose ir maldaknygėse buvo užsimenama, kaip žydai nukryžiuo Jėzų Kristų (deicido nuodėmė), ir formuojamas amžinojo žydo, gyvenančio pagal blogybių kupiną Talmudą, įvaizdis. M. Valančius viename pamokyme aprašo ūkininko namuose kabėjusį Kristaus nukryžiuvimą vaizduojantį paveikslą, kur kaip Kristaus priešprieša pavaizduotas „didžiai bjaurus žydas“: plaukai parėžę it kiaulės šeriai, akys plačios it torielkos, vambros storos it pavalkai, nosis pakumpusi it vanago, dantys ilgi it vilko“²⁸.

Natūralu, jog 1972 m. išleistuose M. Valančiaus raštuose skyreliai apie žydus ir šundaktarius „vengrus“ sovietinės cenzūros buvo išmesti²⁹, bet ir 1999 m. išsamioje studijoje apie Motiejų Valančių Vytautas Merkys Žemaičių vyskupo kritikos žydų atžvilgiu visiškai nekomentuoja (vidinė cenzūra?), nors krikščionišku požiūriu šią kritiką galima paaiškinti nekompromituojant Motiejaus Valančiaus veiklos kaltinimais antisemitizmu. Vysk. V. Borisevičius dar 1939 m. yra rašęs, jog Valančiaus pamokymai nebuvo koks ypatingas antižydiškumo skatinimas: „Vyskupas aiškiai pastebi, kad dėl tų neteisybių jų (žydų. – V. V.) nepakęsti negalima“³⁰.

Žydų elgesio ir veiklos kritika Motiejaus Valančiaus pamokymuose rėmėsi noru apginti lietuvių valstiečius nuo finansinių machinacijų ir pasiekti, kad lietuviai įgytų ekonominį svorį amatuose bei prekyboje, kur dominavo žydai. Kritikuojami žydai krautuvininkai ir smuklininkai M. Valančiui nebuvo savaiminė blogybė. Jis akcentavo blogus jų darbus – šnipinėjimą caro valdžiai, girtuoklystės skatinimą, apgavystes etc. Motiejus Valančius buvo blaivybės draugijų kūrėjas ir jam žydas – smuklininkas, vertinamas ne ekonominiais, o moraliniais kriterijais, buvo priešingame dorovinio elgesio poliuje. Valančius kritikavo žydų elgesį per 1863–1864 metų sukilimą, kai, anot vyskupo, žydai, labiau nusidėdami už lietuvius, caro valdžios buvo mažiau persekiojami³¹. Be to, žydai smuklininkai, kaip ir dvarininkai, nebuvo suinteresuoti sėkminga Motiejaus Valančiaus plėtojamų blaivybės draugijų veikla³². Tačiau ir „Blaivybės gromatose“ Valančius girtavimą siejo ne tik su žydų veikla, kaip būtų daręs antisemitiškai nusiteikęs autorius, bet su visu šėtono žabangų kompleksu: „Kaip Dievo įrankiai – blaivybės platintojai, taip šėtono įrankiai – jos priešininkai: žydai, kurie alkoholiu verčiasi, dvari-

²⁸ *Pasakojimai Antano tretininko*, kn. M. Valančius, *Raštai*, Vilnius, 1972, t. 1, p. 352.

²⁹ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 545.

³⁰ V. Borisevičius, „Dorinis elementas vyskupo Motiejaus Valančiaus kūryboje ir veikloje“, *LKMA Suvažiavimo darbai*, Kaunas, 1940, t. 3, p. 63.

³¹ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau.*, p. 76.

³² V. Merkys, *Motiejus Valančius.*, p. 370–371, 384–385.

ninkai, kurie jį varo savo bravoruose, ir administracija, kuri gauna pelną iš propinacijos“³³.

Galbūt Valančiaus vartojamas terminas „karčema – šėtono koplyčia“ buvo pasiskolintas iš Naujojo Testamento, kuriame paminėta „šėtono sinagoga“ (Apr 2, 9)?

Katalikiškoji teologija priešpriešos tarp gėrio ir blogio schemoje dažnai vietą žydams skirdavo blogio pusėje. Katalikų Bažnyčiai XIX a. antrojoje pusėje buvo nepriimtinos liberalizmo idėjos, pasirodžiusios Švietimo epochos mąstytojų darbuose ir pasklidusios Europoje po Prancūzijos didžiosios revoliucijos. Būtina žydų emancipacijos kaina, kaip manė patys liberaliausi Švietimo amžiaus mąstytojai, būtų visiškai žydų skirtingumo (ir išskirtinumo) panaikinimas, kitaip tariant, tradicinio gyvenimo būdo pakeitimas. Emancipacijos sukeltų reformų tarp žydų padarinius matė ir M.Valančius, tačiau kartu jis konstatavo žydų būdo bei savybių pastovumą ir nekintamumą, tarsi sekdamas to meto autoriais. 1865 m. išleista „Paaugusių žmonių knygelė“ pasirodė Europoje plačiai plintant žydų emancipacijai Habsburgų imperijoje, Prūsijoje ir Rusijoje po Nikolajaus I mirties. M.Valančius rašo, jog nors emancipuoti rusiškai ar lenkiškai kalbantys žydai, pakeitę rūbus, atrodė kaip „amatininkai krikščionys <...>, bet prabilus kiekvienas galėjo suprasti esant leibelę“³⁴. Pasipuošusias europietiška žydaites iš miestų „skaitytum už paneles. Nors taip apsidariusios, tečiau visuomet dvokia“, t.y. turi kitokį kvapą³⁵.

Valančiaus pažiūras žydų atžvilgiu nulėmė ne tik teologinės, bet ir ekonominės priežastys. Žydai, būdami labiau patyrę prekybiniuose reikaluose, turėdami plačius ryšius su žydų bendruomenėmis visoje Europoje, buvo ekonomiškai aktyvesni ir lengvai nurungdavo lietuvius. Dėl lietuvių katalikų socioekonominio menkavertiškumo išsilavinę sluoksniai kaltino žydų dominavimą prekyboje ir amatuose. Tačiau, pasak Maxo Weberio, buvo ir kita pusė – žydų moralė verslo santykiuose su svetimaisiais skyrėsi nuo moralės santykiuose su saviškiais. Nors svetimajo apgavystė atvirai nebuvo pateisinama, bet nebuvo ir rigoristiškai draudžiama, kaip Įstatymas draudė pelnytis iš saviškio, judėjo. Buvo draudžiamas ir pinigų skolinimas saviškiui už procentus, reikalavimas iš jo skolos pasibaigus senaties terminui (Įst 15,3.9). Įstatymas teigia „Gaišeną valgyti gali duoti ateiviui, gyvenančiam tavo mieste, ar parduoti ją svetimšaliui“ (Įst 14,21). Senojo Testamento moralė rūpinosi tik žydų bendruomene, stiprus izraelitų brolybės jausmas nepėmė svetimšalių. Religinas žydas, skaitydamas Torą ir Talmudą pažo-

³³ M. Valančius, *Pastabos pačiam sau.*, p. 222.

³⁴ *Paaugusių žmonių knygelė.*, p. 41.

³⁵ Ten pat.

džiui, kaip to reikalavo halakinė tradicija, priimdavo šias moralines normas jų nekvestionuodamas.

Šį moralinį dvilypumą, kuris kontrastavo su krikščioniškosios moralės visuotinumu, savo pamokymuose nurodė ir Motiejus Valančius.

Lengva ranka parašytoje Paulo Johnsono „Žydų istorijoje“ teigiama, jog žydų komercijoje moderniojo kapitalizmo formavimosi procese nebuvo nieko nesąžininga, „ji tiesiog rėmėsi protu“³⁶. Tačiau komercinėje veikloje tiek tarp žydų, tiek tarp nežydų neišvengiamai pasitaikydavo apgaulės ir sukčiavimo. Tai matė ne tik Valančius, bet ir daug kitų – tiek krikščioniškos, tiek liberalios pakraipos autorių. Bet tai neskatinė jų antisemitizmo, o tik fiksavo to meto padėtį. Patys sionistiniai autoriai yra rašę apie tai, kad nesąžininga žydų prekybininkų ir tarpininkų veikla skatino antižydiškas nuotakas Vidurio Rytų Europoje.

Žydų gyvenimo būdo, elgesio normų menkinimas lietuvių pasakomojoje tautosakoje ir XIX a. pirmosios pusės didaktinėje publicistikoje yra dažnas reiškinys. Formavosi binarė opozicija tarp žmogaus (lietuvio/ žemaičio/ žemdirbio) ir žydo, nedirbančio žemės ūkio darbų. Motiejus Valančius „Paaugusių žmonių knygelėje“ žydus, čigonus, „vengrus“, meškininkus priskyrė neigiamam moralinio elgesio poliui: žydai minta iš žmonių apgaulės, falsifikuoja prekes, verčiasi kontrabanda, lupikauja, vagia, šnipinėja caro valdžiai, kankina gyvulius; čigonai yra arkliavagiai ir apgavikai; „vengrai“ pardavinėja neveiksmingus vaistus ir apgaudinėja patiklį liaudį. Žmogus (lietuvio/ žemaitis/ žemdirbys) buvo gerųjų moralinių savybių atstovas, o žydas reprezentavo blogąsias jėgas. Valančiaus didaktiniuose pamokymuose nebuvo neutralaus moralizavimo, čia egzistavo opoziciniai teisybės ir neteisybės kontekstai. Apibūdinant kitus nebuvo vietos niuansams (kaip rašė Ernest Renan *'La verite est dans les nuances'*), tad kitų gyvenimas šalia žemaičių jo kūryboje atspindėtas paviršutiniškai.

V. Zaborskaitė teigia, jog žydas M. Valančiaus kūryboje yra „socialinis asmuo, destruktivių jėgų įasmeninimas“, bet ten, kur žydas vaizduojamas ne tokiaime kontekste, jis neįgyja neigiamų charakteristikų³⁷. Tik iš dalies tai tiesa. Kaip teigiamas pavyzdys pateikiamas Kretingos karčemos šeimininkas „Palangos Juzėje“. Asteikių karčemoje žydas suteikia reikalingą informaciją už pusę auksino. Čia pažymėčiau patį informacijos pirkimo ir pardavimo faktą – tik gavęs pusę auksino, žydas suteikia Palangos Juzei naudingą informaciją³⁸. Neigiama judėjo charakteristika iš esmės išlieka.

³⁶ P. Johnson, *Žydų istorija*, Vilnius, 1999, p. 426.

³⁷ V. Zaborskaitė, „Margas Valančiaus pasaulis“, kn. M. Valančius, *Vaikų knygelė*, Vilnius, 1992, p. 9.

³⁸ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 217.

Valančius, rašydamas apie žydų daromą blogą įtaką, norom nenorom ją suabsoliutindavo – „kručauti išmokė žemaičius žydai, kaipogi nėra nė vienos vagystės, prie katros barzdočiai nepriderėtų“³⁹. Žydas tarsi „yla, į šoną durianti“ – ūkininkas Justinas, nustojęs bendradarbiauti su žydu, „atsilsėjo. Šeimyną, vogti ir gerti per žydą išmokyta, metams pasibengus, atstatė <...>“⁴⁰. Valančiaus požiūriu, žydai visur ir visada trukdo dorai prekybai – kol Kėdainiuose nebuvo žydų, egzistavo sveika konkurencija, klestėjo amatai bei prekyba, bet kai „kunigaikštis Radvila atidavė arendai miestą Šmūlai, žydui, nuo tos gadynės žydai įsimitę pribjaurojo miestą ir pradėjo kaip įmanydami kliudyti krikščionių prekybą“⁴¹.

Kita vertus, žydų tautybės spaustuvininkai spausdino M.Valančiaus įteiktus leidinius. Jis teikdavo labdarą žydų beturčiams, pastebėdavo, jog žydai geru už gerą taip pat atsilygindavo, tad Valančius neturėjo kokio ypatingo pasibjaurėjimo žydų veikla.

Žydai Valančiaus raštuose nėra pirmapradžio blogio šaltinis, kaip religiškai orientuotų XIX a. vokiečių ar prancūzų autorių antižydiškuose darbuose. Žemaičių vyskupas nuolatos pabrėždavo asmeninę žemaičių/katalikų atsakomybę, akcentuodamas dorą elgesį („Tegul žmogus niekuomet nepardavinėja nė kontrabandų, nė švino, nė ginklų, nė parako“⁴² – nebebus ir galimybės įduoti jį caro valdžiai) ir Dievo įsakymų laikymąsi. Jeigu žmogus elgiasi pagal Kristaus mokymą, joks blogis negali patekti ir jokie „šėtono įrankiai“ (tariamai ar įsivaizduojami) negali paveikti tvirtos valios ir doro elgesio žmogaus.

Įteikta 2001 m. birželio mėn.

TOLERATION AND ISOLATION: SAMOGITIAN BISHOP MOTIEJUS VALANČIUS, THE CATHOLIC CHURCH IN LITHUANIA, AND THE JEWS

Summary

The paper investigates the approach of Samogitian Bishop Motiejus Valančius toward the Jews in the 19th century. The attitude of Valančius reflected the tradition of the Roman Catholic Church and was a balance between tolerance toward the Jews and their isolation from Christians. An important source of Gentile anti-

³⁹ M. Valančius, *Raštai*, Vilnius, 1972, t. 2, p. 395.

⁴⁰ M. Valančius, *Raštai*, t. 1, p. 399.

⁴¹ M. Valančius, *Raštai*, t. 2, p. 382.

⁴² *Paaugusių žmonių knygelė...*, p. 51–52.

Judaism was Christian dogma. Jews were regarded as the killers of Christ and unbelievers. Their stubborn refusal to be converted and saved was seen as an attack on Christianity.

The tolerance perceptible in the writings of Valančius rested upon Christ's teaching of "love thy neighbor" – which was deemed higher than confronting Jews with any means at hand. On the other hand, while praising Samogitian/Lithuanian peasants and seeking to promote their influence in the economy, Valančius exaggerated the evil Jewish swindlers caused to the Lithuanian peasantry. Living in the Gentile milieu, the Jews remained aliens throughout the 19th century not only because they represented Oriental culture, but also because they stood apart from the Christians. Valančius's approach to the Jews was determined by theological/religious and economic factors. Comments concerning Jewish swindlers and quacks in the writings of Valančius were deleted from editions published during the Soviet period.

However, in his works Valančius did not look upon the Jews as a source of primordial evil (the guise of the devil etc.) unlike some German and French antisemitical authors of the 19th century. His views concerning the Jews were largely based on the position of the Catholic Church in the 19th century.

